

بررسی بازتاب اندیشه رجالی شیخ طوسی در آثار رجالی امامیه

بهمن محمدی^۱

دریافت: ۱۴۰۲/۹/۴ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۸

چکیده

شیخ طوسی از عالمان ذوفنون قرن پنجم و تأثیرگذارترین عالم رجالی شیعه بوده است. تأمل در تاریخ رجال و هم‌چنین آثار و آراء رجالیان معاصر و متأخر گویای اقتدار فکر رجالی شیخ تا به امروز می‌باشد. پژوهش پیش‌رو با این سؤال که نقش رجالی شیخ طوسی در رجال امامیه کدام است؛ با بهره‌گیری از روش تحلیلی و کتابخانه‌ای، در صدد اثبات تأثیرگذاری وی در تمام اعصار تا به امروز بوده است. در این مقاله به بررسی بازنشر آراء و آثار رجالی شیخ در آثار رجالی مهم و معتبر شیعه پرداخته و سعی کرده‌ایم نقش و تأثیر فکر رجالی شیخ در مؤلفات رجالی مشهور امامیه را تا به امروز نشان دهیم؛ لذا یافته‌های مقاله بدین شرح بوده است: ۱. بررسی اسانید و طرق شیخ در ۲۳ کتاب آمده است. ۲. روش رجالی شیخ در ۳ کتاب بررسی شده است. ۴. آراء، آثار و روش شیخ در ۱۰ کتاب مورد بررسی، نقد و تحلیل قرار گرفته است. ۵. کتب رجال شیخ در ۱۰ مورد شرح شده و یا شرح بر کتب رجالی وی مورد تحلیل واقع شده است. ۶. در ۶ مورد خود اثر نقل شده است. ۷. در ۸ مورد به نحوی محتوی و یا ساختار الگو برداری شده است.

واژگان کلیدی: علم رجال، شیخ طوسی، رجال الطوسی، الفهرست، اختیار معرفه الرجال، شیعه

---

^۱. استاد جامعه المصطفی العالمیه، استان مرکزی واحد اشتیان

مقدمه

ابوجعفر محمدبن الحسن طوسی تاثیرگذارترین دانشمند شیعی قرن پنجم که در اکثر علوم زمانه خود به‌ویژه علم رجال سرآمد بوده است. علم رجال بی‌شک یکی از علمی‌ست که نوآوری و خلاقیت شیخ، در شکوفائی آن، نقش بی‌نظیری برجای گذاشته است. تدوین قواعد رجالی، حفظ و انتقال میراث رجالی متقدمین، جرح و تعدیلات وی و در نهایت تدوین سه اثر رجالی از جمله از فعالیت‌های رجالی وی می‌باشد. با تأمل در آثار متأخرین به جرات می‌توان گفت هیچ دانشمند رجالی نیست که تا این حد آراء و آثارش مورد توجه قرار گرفته باشد، بطوریکه هیچ اثر رجالی پیدا نمی‌شود که نیازمند توجه به آراء رجالی شیخ طوسی نباشد. گرچه شیخ طوسی یک عالم رجالی سترک در علم رجال می‌باشد، با این حال مجموعه‌ای در خور و متناسب که در صدد معرفی فعالیت‌های رجالی شیخ و تاثیرات چشمگیر و شگرف وی در این زمینه باشد به چشم نمی‌خورد و باید گفت متأسفانه میان قاطبه محققان علوم اسلامی به نقش رجالی شیخ الطائفه کمتر پرداخته شده است. در این مقاله برآنیم تا نقش و تاثیرات رجالی شیخ طوسی را در رجال شیعه به‌روش تحلیلی و کتابخانه‌ای بررسی کنیم. ما چنین می‌اندیشیم که آثار و آراء شیخ طوسی به‌سبب استحکام و اتقان، نقش تعیین‌کننده و غالبی را در رجال شیعه ایفاء می‌کند.

کتاب الرجال شیخ و نقش آن در رجال شیعه

این کتاب به ترتیب دوره‌های تاریخی معصومین علیهم‌السلام بوده و شامل سیزده باب است که دوازده باب آن به طبقه بندی راویان از زمان رسول خدا صلوات‌الله علیه وآله و امامان تا زمان امام دوازدهم امامیه پرداخته و باب سیزدهم را با عنوان «فیمن یرو عن الائمة» به ذکر روایاتی که موفق به مصاحبت ائمه نشده‌اند اعم از این که در زمان آن‌ها بوده‌اند و یا پس از ائمه به‌واسطه از آن‌ها روایت کرده‌اند اختصاص داده است. شیخ طوسی تصریح می‌کند که در میان آثار امامیه اثری که به‌عنوان منبع، نظر وی را تأمین کند

نیافته ولی در برخورد با کتاب رجالی ابن‌عقده زحمات وی را قابل تقدیر دانسته (رجال الطوسی، ۱۳۷۳ ش: ۱۷) و همه کتاب وی را در باب اصحاب الصادق علیه‌السلام آورده است. بنابراین ادعا، باید رجال شیخ را اولین کتاب جامع در معرفی روّات با بیان طبقات آن‌ها از دوره پیامبر خدا تا پایان دوره امام عسگری علیهم‌السلام به حساب آورد. (همان)

نقاط قوت این کتاب ترتیب الفبائی آن، جامعیت در بیان روّات پیامبر و ائمه، مشخص بودن دوره راوی و نیز موطن وی است، اما متأسفانه نیاز یک محقق رجال را تأمین نمی‌کند، چرا که به موالید و وفیات، امامی و غیرامامی و در بسیاری از موارد به توثیق و تضعیف راوی نپرداخته است و در واقع یک کار فهرست‌نگاری انجام داده است (مقایسه دیدگاه‌های رجالی نجاشی و شیخ طوسی، ۱۳۷۶: ۴۳).

در جایگاه کتاب‌الرجال شیخ همین بس که در طول قرون متمادی تنها یک دانشمند رجالی شیعی بنام فاضل خواجه‌ای (۱۱۷۳ ق) به آراء شیخ در کتاب رجالش ایراد گرفته و آن را معتبر نمی‌داند (اربعون حدیثا، ۱۴۱۲ ق: ۲۷-۲۸)؛ البته کلباسی در سماء‌المقال با بررسی مفصل و نقد وی، بیان وی را بی‌اساس و خارج از حدّ اعتدال دانسته است (سماء‌المقال، ۱۴۱۹ ق: ۱۶۲/۱ و ۱۶۳). بازتاب کتاب‌الرجال شیخ را می‌توان از زمان خود شیخ و در کتاب‌الرجال نجاشی دنبال کرد و در دوره‌های بعد، ابن طاووس در حل‌الاشکال، علامه حلی در خلاصه‌الاقوال و ابن داود در کتاب رجالش این اثر را یکی از مصادر خود قرار داده‌اند. مهم‌ترین آثاری که بعداً برپایه رجال شیخ تألیف شده‌اند عبارتند از: عنایت‌الله قهپایی (زنده در ۱۰۱۶ ق) که با چینش اسامی راویان کتاب رجال شیخ طوسی به صورت الفبائی، کتاب «ترتیب‌الرجال»^۲ را تألیف نموده و سپس با به هم

---

۲. نسخه خطی این کتاب نزد محدث نوری بوده است. سید حسن امین در مجموعه‌ای، ترتیب‌های

ملاعنایت‌الله قهپایی را دیده است. (حسن الامین، مستدرکات اعیان الشیعه، ج ۶، ص ۲۴۷)

آمیختن ترتیب الرجال خود، با اصول دیگر رجالی «مجمع الرجال»^۳ را پدید آورد (مجمع الرجال، ۱۳۶۳ ش: ۴/۱).

سید محمدشاه عبدالعظیمی (م ۱۳۳۴ ق) در کتاب «منتخب الرجال» که آقابزرگ تهرانی از آن با عنوان رجال سیدمحمد نام برده (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۳۷/۱۰) رجال شیخ را آورده است. منتخب الرجال دارای چهار جزء هست؛ در هر جزء منتخباتی از کتب رجالی آمده است؛ رجال و فهرست شیخ در جز اول کتاب قرار دارند و در جزء دوم منتخباتی از رجال الکشی، رجال النجاشی و خلاصه الاقوال آمده است.^۴

مؤلف ناسخ التواریخ محمد تقی خان کاشانی معروف به سپهر بخشی از رجال شیخ را ترجمه و در جلد سوم کتاب خود آورده است (ناسخ التواریخ، ۱۴۲۷ ق: ۶؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۶/۲۴).

الفهرست شیخ و نقش آن در رجال شیعه

بنابه فرموده شیخ طوسی در مقدمه کتاب الفهرست، قبل از وی کسی جز احمدابن غضائری کتابی جامع در معرفی تالیفات امامیه ننوشته است (فهرست طوسی، ۱۴۲۰ ه: ۲)؛ هرچه در این باره نوشته شده به صورت محدود بوده است. ابن غضائری دو کتاب فهرست در مصنفات و اصول تألیف نموده که به تصریح شیخ قبل از استنساخ از بین رفته اند (همان)؛ بنابراین کتاب الفهرست شیخ طوسی اولین کتاب جامع رجالی موجود در امامیه است و باید گفت امامیه در تألیف روایات و امدار شیخ طوسی است.

---

^۳. زرکلی در کتاب الاعلام می‌گوید: مجمع الرجال را به خط مؤلف در کتابخانه عبدلیه تونس دیده‌ام (خیرالدین زرکلی، الاعلام، ج ۵، ص ۹۱). این کتاب بر اساس نسخه اصل آقا بزرگ تهرانی و تحقیق سید ضیاءالدین علامه اصفهانی ابتدا در نشر ربانی در سال ۱۳۸۴ ق، سپس در سال ۱۳۸۷ ق در نشر روشن اصفهان و انتشارات اسماعیلیان قم در هفت جلد، تجدید چاپ شده و در نرم افزار رجال الشیعه آمده است.

^۴. کتاب مختلف الرجال چهار بار به چاپ رسیده است بار اول آن در بمبئی با تصحیح شیخ علی محلاتی و چاپ چهارم آن در موسسه آل‌البیت للنشر والطباعه در سال ۱۴۰۴ انجام شده است. رک. آشنائی با کتب رجالی شیعه، رحمان ستایش، ص ۷۴

اولین منبعی که کتاب فهرست شیخ جزء مصادر آن قرار می‌گیرد، کتاب رجال نجاشی بوده، و در عصر شیخ نوشته شده است (رجال‌النجاشی، ۱۳۷۳، ۴۰۳؛ سید بحرالعلوم مدعی است که مراد نجاشی از بعض‌الاصحاب، شیخ طوسی می‌باشد (رجال بحرالعلوم، ۱۳۶۳ ش: ۴۶/۲). در دوره بعد، علی‌بن طاووس، حل‌الاشکال را که در عصر خود جامع‌ترین کتاب رجالی شیعی محسوب می‌شود فراهم کرده و فهرست شیخ را جزء مصادرش قرار داده و مطالب آن را آورده است^۵ (التحریرالطاووسی، ۱۳۶۸ ش: ۴). بعد از این‌ها نوبت خلاصه‌الاقوال^۶ و رجال ابن‌داود^۷ است که به‌خوبی فهرست را منعکس کرده‌اند و تا به امروز هیچ کتاب رجالی نبوده که مستغنی از مطالب رجالی شیخ باشد.

---

۵. گرچه کتاب حل‌الاشکال ابن‌طاووس به دست ما نرسیده است، لکن این مطلب از مقدمه آن کتاب که ضمن کتاب‌التحریرالطاووسی - تألیف زین‌الدین فرزند شهید ثانی - آورده شده، نقل می‌شود.

۶. خلاصه‌الاقوال دارای دو بخش و یک خاتمه است هر دو بخش را بر اساس حروف الفباء فصل بندی نموده، دربخش اول نام ممدوحین و کسانی که مورد تأیید وی بوده‌اند را گنجانده و در بخش دوم ضعفا و مردودین را آورده است. در خاتمه ده فایده قرار داده در فایده ششم نام مذمومین را از کتاب الغیبه طوسی در فایده هفتم نام برخی از کسانی را که در کتاب الغیبه طوسی برایشان توفیق صادر شده و در فایده هشتم به بررسی طرق شیخ طوسی پرداخته گویا این کار برای اولین بار است که انجام می‌شود. در فایده دهم طریق خویش را به شیخ طوسی، شیخ صدوق و کشی بیان کرده است. علامه در توثیقات و تضعیفات بر آراء متقدمان خصوصاً شیخ طوسی تکیه داشته و آراء اجتهادیش اندک است. بجهت پی بردن به احاطه و عظمت علمی و فکری شیخ در میان بزرگان امامیه و حتی تسنن بخشی از سخن علامه حلی در مورد وی را می‌آوریم: ابو جعفر شیخ الامامیه قدس الله روحه رئیس الطائفة جلیل القدر عظیم المنزلة ثقة عین صدوق عارف بالأخبار و الرجال و الفقه و الاصول و الأحکام و الأدب و جمیع الفضائل تنسب الیه صنف فی کل فنون الاسلام و هو المهدب للعقائد فی الاصول و الفروع و الجامع لکمالات النفس فی العلم و العمل؛ ابو جعفر بزرگ امامیه (قدس الله روحه)، رئیس طائفه (شیعه)، جلیل القدر و بلندمنزلت، مورد اعتماد، چهره برجسته، راستگو و آگاه به احادیث و راویان و فقه و اصول و کلام و ادب، و همه فضایل به او منسوب است. نگارش‌هایی در همه علوم اسلام دارد و او در اصول و فروع راست‌عقیده است و او علم و عمل را در خود جمع کرده بود (خلاصه‌الاقوال، ۱۳۸۱ ه: ۱۴۸).

بعد از شیخ طوسی منتجب‌الدین علی بن قاسم (زنده در ۵۸۵ ق) با افزودن اسامی مؤلفین از زمان شیخ طوسی تا زمان خود فهرست شیخ را تکمیل نمود (فهرست رازی، ۱۳۶۶ ق: ۱۳). تکمله دیگری بر الفهرست شیخ طوسی با عنوان «معالم‌العلماء» توسط ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق) نگاشته شد (کلیات فی علم‌الرجال، ۱۴۱۰ ق: ۱۴). محقق حلی (م ۶۷۶ ق) با حذف اسامی و اسانید شیخ طوسی و ابقاء نام رجال، مؤلفان و برخی خصوصیات «تلخیص‌الفهرست» را پدید آورد (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۰/۱۰۴). شیخ سلیمان بن عبدالله بحرانی ماحوزی (م ۱۱۲۱ ق) در «معراج اهل‌الکمال الی معرفه‌الرجال» به شرح و تصحیح‌الفهرست پرداخت (معراج اهل‌الکمال الی معرفه‌الرجال، ۱۴۱۲ ق: ۴۸-۵۰؛ سماء‌المقال، ۱۴۱۹ ق: ۱۳۱)، لکن این کتاب به اتمام نرسید.

عنایت‌الله قهپائی (زنده در ۱۰۱۶ ق) در مجمع‌الرجال کتاب فهرست شیخ را بر اساس حروف الفباء تنظیم نمود (مجمع‌الرجال، ۱۳۶۳ ش: ۴/۱). علی بن عبدالله اصبحی (م ۱۱۲۷ ق) با عنوان «ترتیب‌الفهرست» سعی در ایجاد ترتیب در الفهرست نموده است (معجم ما عن‌الرسول و اهل‌بیت، ۱۳۷۱ ش: ۱۰/۳۲۳؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۴/۶۶ و ۱۰/۱۳۶، مأخذشناسی، ۱۳۸۱ ش: ۱۳۲).

اختیار معرفه‌الرجال شیخ طوسی

شخصیت کشی و نیز رجالش تا قبل از توجه نجاشی و شیخ طوسی خصوصاً تا قبل از تصحیح و تلخیص رجال کشی توسط شیخ، در انزاوای کامل به سر می‌برد، وجود اغلاط زیاد (رجال‌النجاشی، ۱۳۶۵ ش/۳۷۲) در آن نشان از عدم توجه عالمان در زمینه تحقیق، بررسی و تصحیح و... نسبت به این کتاب بوده است (معرفه‌الحديث، ۱۳۶۲ ش: ۵۶). اما بعد از تألیف معرفه‌الرجال توسط شیخ طوسی، این کتاب یکی از اصول اولیه رجالی

---

۷. علاوه بر اینکه در تنبیه هشتم از خاتمه کتاب به بررسی طرق شیخ مفید و شیخ طوسی اختصاص یافته هست (رجال ابن داود، ۱۳۹۲ ه: ۲۶)، مخفی نیست که ماده اصلی کتاب، آراء و کلمات رجالی شیخ طوسی، کشی، نجاشی و ابن غضائری است.

شمرده شده و مبنی مهم برای مراجعه محققین رجالی گشته است؛ برخی بر آن تعلیقه نوشتند، برخی اسناد و روایات آنرا مورد دقت‌های علمی قرار دادند. محمدبن عمر بن عبد‌العزیز معروف به کَشّی مؤلف کتاب معرفه‌الناقلین^۸ در شهر کَشّ که بنابر نظر درست‌تر متعلق است به ماوراءالنهر - شهری مابین سمرقند و بلخ که امروزه به شهر سبز معروف است - متولد شده است. کَشّی از علماء نامی ماوراءالنهرین بوده و از میان تألیفاتش فقط اثر رجالی وی به دوره شیخ طوسی رسیده و توجه شیخ طوسی را به‌خود جلب کرده است؛ بعد از این دوره ظاهراً اثر قابل ملاحظه‌ای از این کتاب دیده نمی‌شود.

اختیار معرفه‌الرجال در شش جزء و بر اساس ترتیب زمانی راوات تنظیم شده است، در آن شرح حال اصحاب ائمه و راویانی هست که ناقل روایات شیعی بوده و یا تألیفی به نفع شیعه داشته‌اند. ترتیب الفبائی ندارد و یک کتات رجالی - روائی است مشتمل بر بیش از ۱۱۵۱۱ عدد روایت با محتوای معلومات رجالی است.

شیخ طوسی رجال کَشّی را در سال ۴۵۶ ق تدریس و به شاگردانش املاء کرده سپس برگزیده و تهذیب خود از این کتاب را با عنوان «اختیار معرفه‌الرجال» تألیف و استنساخ نموده است (اختیار معرفه‌الرجال، ۱۴۰۹ ق: ۱۸). امروزه از کتاب کَشّی به‌جز تلخیص و تهذیب شیخ طوسی چیزی به دست ما نرسیده است و همان‌طور که از نام کنونی کتاب برمی‌آید، شیخ مختارات خود و به عبارت دیگر اجتهادات خود را بر پایه رجال کَشّی در این کتاب آورده است بنابراین کتاب اختیار معرفه‌الرجال از تألیفات خود شیخ محسوب می‌شود گرچه در این مسئله رجالیون اختلاف دارند. مرحوم قُهبائی در این رابطه چنین نظر دارد که، علت اقدام شیخ به تلخیص و تهذیب رجال کَشّی، حذف بخش مربوط به عامه از رجال کَشّی بوده است (مجمع‌الرجال، ۱۳۶۳ ش: ۲۵۱/۱)؛ این بیان با وجود

---

۸. ابن شهر آشوب نام این کتاب را «معرفه‌الناقلین عن الائمة الصادقین» (معالم‌العلماء، ۱۳۸۰ ق: ۱۰۲؛ سماء‌المقال، ۱۴۱۹ ه: ۸۷)، شیخ طوسی آن را «معرفه‌الرجال» (۱۴۱۵ ق: ۶) و آقا بزرگ تهرانی نام آنرا «معرفه‌الناقلین» (۱۴۰۸: ۸۷/۶) ذکر کرده است.

فروانی روایات عامه در رجال کشی کنونی قابل پذیرش نیست (قاموس الرجال، ۱۴۱۰ ق: ۲۵/۱-۲۷). از طرف دیگر محدث نوری، هم‌رأی با نجاشی (رجال النجاشی، ۱۳۶۵ ش/۳۷۲) و علامه حلی (رجال‌العلامه، ۱۴۰۲ ق/۱۴۶) وجود اغلاط بسیار را علت تلخیص می‌داند (خاتمة‌المستدرک‌الوسایل، ۱۴۲۹ ق: ۲۸۷/۳)؛ که البته وجود اغلاط بعد از تلخیص در این کتاب و عدم اظهار نظر شیخ طوسی در این زمینه، این رأی را مخدوش می‌کند.^۹

به نظر می‌رسد شیخ طوسی برای تکمیل تحقیقات رجالی خود نیازمند بررسی و تدریس کتاب ارزشمند کشی بوده و آنچه اکنون از این کتاب در دسترس ماست نتیجه اجتهادات شیخ طوسی است که با محوریت رجال کشی انجام شده است. شواهد این مطلب: ۱- در جای جای اختیار معرفه الرجال شیخ طوسی به عنوان نویسنده، کشی را در مرتبه دیگر راویان قرار داده و از وی با عبارت قال ابو عمر الکشی: ... همانند دیگر روایات مطلب نقل می‌کند. مثلاً: قال الکشی: روی جماعت من اصحابنا منهم ابوبکر الخضرمی (اختیار معرفه الرجال، ۱/۲۴۲)؛ ابو عمر الکشی قال: اخبرنی ابوالحسن احمد بن محمد الخالدی (۱/۴۷) و.. ۲- شیخ طوسی در کتاب الفهرست، کتاب اختیار معرفه الرجال را از تألیفات خود شمرده است (فهرست، ۱۴۲۰ ق: ۲۴۲). ۳- ابن طاووس به نقل از نسخه‌ای از اختیار معرفه الرجال که به دست خط خود شیخ طوسی بوده عبارتی از شیخ را آورده که شیخ در آن تصریح می‌کند که این کتاب مختارات وی است «قال هذه الأخبار اختصرتها من کتاب الرجال لأبی عمرو محمد بن عمرو بن عبد العزیز و اخترت ما فیها..» (فرج‌المهموم، ۱۳۶۳ ق: ۱۳۱). ۴- شیخ در آثار رجالی دیگرش و نیز نجاشی در کتاب رجالش مطالبی را از اصل رجال کشی می‌آورد که در کتاب اختیار معرفه الرجال هیچ خبری از آن‌ها نیست. مثلاً برای نمونه: نجاشی به استناد رجال کشی در شرح حال حسین بن اشکیب (رجال النجاشی، ۱۳۶۵ ق: ۴۴)، ابراهیم بن هاشم (همان، ۱۶)، ریان ابن تغلب (همان، ۱۰) و ابن فضال (همان، ۳۶، ش ۷۲) اطلاعاتی داده که هیچ

۹. ر-ک: بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ۱۳۸۳ ش: ۴۱۳-۴۱۹ (به‌طور مستوفی بحث نموده اس)

اثری از این‌ها در رجال‌الکشی موجود، نیست. هم‌این‌طور شیخ طوسی در کتاب رجال خود نام محمدبن مسکان (رجال طوسی، ۱۳۷۳ ش: ۲۹۶) و در الفهرست نام داودبن ابی‌زید (الفهرست، ۱۴۲۰ ق: ۶۸) و در هر دو اثر رجالی‌ش (رجال طوسی، ۱۳۷۳ ش: ۸۱؛ الفهرست، ۱۴۲۰ ق: ۱۲۹) شرح حال لوطبن یحیی را از رجال کشی نقل می‌کند در حالی که در رجال کشی موجود، این مطالب نیامده است. علاوه بر این‌ها شیخ حتی ابواب و طبقات رجال کشی را حذف نموده و تنها رجال هر طبقه را آورده است (قاموس الرجال، ۱۴۱۰ ق: ۹۵/۱) بنابراین شیخ طوسی که با هدف تکمیل پژوهش‌های رجالی خود این کتاب را بررسی نموده است، کتاب معرفه‌الرجال را با محوریت رجال کشی به شاگردان خود املا می‌نماید، در ادامه به تبیین این بیان خواهیم پرداخت. و برخی نیز برای تسهیل مراجعین به تألیف الفبائی یا طبقاتی آن پرداختند، ما نیز در این‌جا نام برخی از این آثار را می‌آوریم.

۱. حل‌الاشکال؛ فی معرفه‌الرجال؛ تألیف احمدبن طاووس؛ این کتاب جامع مصادر اولیه پنج‌گانه رجالی - الفهرست، رجال‌الطوسی، اختیارالرجال، رجال نجاشی، رجال ابن‌غضائر - می‌باشد، و نخستین کتابی است که اختیارالرجال را به‌صورت ترتیب الفبائی آورده است (سماء‌المقال، ۱۴۱۹ ق: ۹۳/۱)؛ کتاب مذکور در گذر زمان از بین رفته لکن مستخرجاتی از آن در تحریرالطاووسی گرد آمده است (التحریرالطاووسی، ۱۳۶۸ ش: ۴).
۲. تحریرالطاووسی، تألیف حسن‌بن زین‌الدین - صاحب معالم - وی اختیارالرجال را از کتاب حل‌الاشکال ابن طاوس استخراج کرده و به‌صورت مستقل تألیف کرده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۱۰/۱۰)، نسخه‌ای از این کتاب به خط شاگردش، شیخ موسی بن - علی الجبعی در کتاب‌خانه آستان قدس رضوی موجود است (معالم‌الدین، بی‌تا: ۳۶/۱).
۳. الحواشی علی‌الکشی تألیف عنایت‌الله قهپائی، حاشیه‌ای است بر ترتیب‌الرجال از خود مؤلف هم‌آن‌طور که آمد این نسخه دست محدث نوری بوده است (خاتمه‌المستدرک، ۱۴۲۹ ق: ۵۲۹/۳؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۶۶/۴).
۴. حاشیه‌ی علی رجال‌الکشی نوشته میرداماد، که توسط مؤسسه آل‌البیت در دو جلد چاپ شده است.
۵. منتخب‌الرجال تألیف سید

محمدعلی شاه عبدالعظیمی، وی مجموعه‌ای از مصادر رجال مشتمل بر فهرست، رجال و معرفه الرجال شیخ طوسی و نیز رجال ابن داوود. کتاب مذکور در بمبئی هند توسط شیخ حسن بن حاج ملاباقر به چاپ رسیده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۲۲/۴۰۵). ۶. مجمع الرجال؛ مؤلف آن عنایت‌الله قهپائی است، وی کتاب مذکور را در ۱۰۱۶ ق به اتمام رسانده و بعداً بر آن حاشیه زد (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۲۹/۲۰). مجمع الرجال را نشر اسماعیلیان به چاپ رسانده و در نرم افزار رجالی نیز موجود است. ۷. ترتیب‌الکشی، سید یوسف بن محمد بن محمد بن زین‌الدین - مؤلف جامع‌الاقوال - این کتاب بر اساس ترتیب طبقاتی تألیف شده است؛ محدث نوری اتمام آن را به سال ۹۸۱ ق گزارش کرده است (خاتمه‌المستدرک، ۱۴۲۹ ق: ۳/۲۸۷). ۸. ترتیب‌الکشی، مؤلف آن داوود بن حسن بن یوسف بحرانی است، وی به اختیارالرجال ترتیب‌الفبائی داده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۶۶/۴). ۹. ترتیب‌الکشی، توسط عنایت‌الله قهپائی نوشته شده است؛ نسخه‌ای از آن دست محدث نوری بوده و بعداً مفقود شده است (خاتمه‌المستدرک، ۱۴۲۹ ق: ۳/۲۸۷)، آقا بزرگ تاریخ اتمام آن را ۱۰۱۱ ق می‌داند (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۶۶/۴).

تأثیر رجالی شیخ در آثار رجالی شیعه

برای شناخت تأثیر رجالی شیخ در آثار رجالی شیعه، کتب تألیف شده بعد از شیخ را بررسی می‌کنیم؛ در این میان به کتبی اشاره می‌شود که تفصیلی‌تر از دیگران به آثار رجالی شیخ پرداخته‌اند.

الف) قرن پنج تا ده

احمد بن محمد بغدادی جوهری محمد (م ۴۰۱ ق) مؤلف کتاب «الاشتمال فی معرفه الرجال و من روی عن امام» است، این کتاب در مقدمه کتاب مقتضب‌الاثر فی النص که از تألیفات همین مؤلف است فهرست شده است (مقتضب‌الاثر فی النص علی الاثمه الاثنی عشر، ۱۳۸۷ ش: ۱۹). کتاب در ساختار از رجال شیخ تقلید نموده و نام راویان ائمه علیهم‌السلام را بر اساس ترتیب طبقات اصحاب تنظیم نموده است

(رجال نجاشی، ۱۳۶۵ ش: ۸۵-۸۶؛ الفهرست، ۱۴۲۰ ق: ۷۸؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۲ / ۱۰۰؛ مأخذشناسی رجال شیعه، ۱۳۷۱ ش).

ابن بابویه رازی، منتجب‌الدین (۵۰۴- بعد از ۵۸۵ ق) کتاب «فهرست أسماء علماء الشیعه و مصنفیهم» را که مشتمل بر فهرست اسامی و کتب علمای شیعه از زمان شیخ طوسی تا عصر مؤلف است را تألیف نموده است؛ این کتاب در واقع مکمل الفهرست شیخ به شمار می‌آید (فهرست (رازی)، ۱۳۶۶: ۳۱؛ الذریعه، ج ۱۰، ص ۸۳ ش ۱۴۸؛ مأخذشناسی رجال شیعه، ۱۳۸۱: ۶۱).

کتاب رجالی «معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و أسماء المصنفین منهم قدیماً و حدیثاً» تألیف محمدبن علی ابن شهر آشوب مازندرانی (م ۵۸۸ ق) می‌باشد. در این کتاب اسناد فهرست شیخ طوسی حذف شده و در عوض علاوه بر اسامی متقدم بر شیخ نام کتب و مؤلفین معاصر و متأخر از شیخ نیز افزوده شده است؛ در این کتاب اسامی شاعران فصلی جدا دارد. آمدن توثیقات و تضعیفات و تاریخ وفات هر شخص بعد از شرح حال وی از محاسن این کتاب است. کتاب یک بار در سال ۱۳۵۳ ق توسط اقبال آشتیانی تصحیح و چاپ شده است و دیگر بار با حاشیه سید محمدصادق بحر العلوم و نیز با مقدمه طولانی وی در سال ۱۳۸۱ ق چاپ شده است (معالم العلماء، ۱۳۸ ق: ۲؛ الذریعه، ج ۱۰، ص ۱۴۶؛ کلیات فی علم الرجال، ۱۴۱۰ ق: ۱۴).

احمدبن موسی، ابن طاووس حلّی (م ۶۷۳ ق) نویسنده کتاب رجالی «حلّ الاشکال فی معرفه الرجال» است. وی در صدد گردآوری شرح حال راویان کتب رجالی مشهور عصر خود همانند: رجال و فهرست شیخ، رجال نجاشی و ابن غضائری بوده است، حلّ الاشکال به دست ما نرسیده اما ابن طاووس توصیفات از آنرا در تألیف دیگرش باعنوان التحریر الطاوسی آورده است (التحریر الطاوسی، ۱۳۶۸ ش: ۴؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۶۴/۷).

نجم‌الدین ابوالقاسم جعفر بن حسن، حلّی (م ۶۷۶ ق) در کتاب رجالی «تلخیص الفهرست» خلاصه‌ای از فهرست را تهیه کرده است. وی در این کتاب به ذکر

اسامی مصنفان و سایر خصوصیات آنها اکتفا کرده و از ذکر کتاب‌ها و اسانید مؤلفان، اجتناب کرده است، آقابزرگ این کتاب را در کتاب‌خانه آیت‌الله صدر مشاهده کرده است (ایضاح الاشتباه، ۱۴۱۱ ق: ۶۹؛ مصفی‌المقال، ۱۳۷۸ ق: ۱۰۴؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۴/۴۲۵). حسن بن یوسف بن مطهر، حلّی (۶۴۸-۷۲۶ ق) نویسنده «رجال العلماء الحلّی» است. این کتاب بر اساس حرف الفباء تنظیم شده و دو قسمت است. قسمت اول، شامل راویانی است که روایت‌شان مورد اعتماد است و قسمت دوم روایات مترود را شامل می‌شود. مؤلف در خاتمه کتاب ده فایده رجالی آورده و در آن‌جا به موارد صحیح و ضعیف در طُرُق شیخ طوسی پرداخته است و نیز در بحث دیگری به طُرُق متعدّد مصنف به شیخ طوسی و شیخ صدوق و ابو عمر کشّی و احمد بن عبّاس نجاشی می‌پردازد (رجال‌العلامه حلّی، ۱۴۰۲ ق: ۲۷۱، ۱۷۳، ۲۷۵، ۲۸۲).

سید علی بن عبدالکریم، بهاء الدین نیلی (سید بهاء‌الدین) مؤلف «رجال‌النیلی» می‌باشد که شرح این کتاب در مقدمه دو اثر دیگرش یعنی منتخب الانوار المضيئه و سرور اهل الایمان فی علامت ظهور آمده است. مبنای وی خلاصه‌الاقوال علامه حلّی بوده، سپس به بیان اقوال چهارتن از دانشمندان رجالی می‌پردازد که الفهرست شیخ مهم‌ترین آنهاست (منتخب‌الأنوار المضيئه؛ ۱۳۶۰ ش، ۲۱؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۰/۱۵۷). کتاب مذکور به‌وسیله سید جمال‌الدین بن اعرج شاگرد مؤلف تکمیل شده است (سرور اهل‌الایمان فی علامات‌الظهور، ۱۳۸۴ ش: ۲۱).

ب) قرن ده تا سیزده

سید یوسف بن محمّد، حسینی عاملی (ق ۱۰) کتاب «جامع‌الاقوال فی معرفه‌الرجال» را تألیف کرده است. این کتاب فهرستی است از اسماء و اقوال رجالیانی که در کتب سه کتاب رجالی الفهرست، الرجال و معرفه‌الرجال شیخ و دو کتاب رجال نجاشی و خلاصه‌الاقوال علامه مورد بحث واقع شده‌اند (مستدرک الوسائل و مستنبط‌الوسائل، ۱۴۲۹ ق: ۶۵۱/۲۱؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۵/۴۲).

سید علاءالملک، مرعشی (قاضی) (ق ۱۰) کتاب رجالی با عنوان «حاشیه علی تهذیب الأحكام» تألیف نموده و اسناد روایاتی که شیخ در تهذیب الاحکام آورده را از اول بحث جهاد تا آخر کتاب بررسی کرده است (مصنّفی‌المقال فی مصنّفی علم‌الرجال، ۱۳۷۸ ق: ۲۶۳).

عبدالنبی، جزایری (م ۱۰۲۱ ق) مؤلف کتاب رجالی «حاوی الأقوال فی معرفه الرجال» است. وی در تنبیه الثانی عشر که در خاتمه کتاب آورده است طریق و مشایخ شیخ در دو کتاب تهذیب و الاستبصار؛ و نیز «عدّه» در نزد کلینی و شیخ در الکافی و الفهرست؛ را بررسی نموده است (حاوی الأقوال فی معرفه الرجال، ۱۴۱۸ ق: ۴۷۳-۴۹۳؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۳۰/۱۰).

میرزا محمّد، استرآبادی (م ۱۰۲۸ ق) مؤلف «منهج‌المقال فی تحقیق احوال‌الرجال» است. این کتاب به رجال‌الکبیر شهرت دارد نویسنده در پایان، طریق شیخ طوسی و شیخ صدوق در مشیخه به هر یک از مشایخ این دو مؤلف که در صدر اسناد کتاب‌های التهذیب، الاستبصار و کتاب من لایحضره‌الفقیه آمده، بیان شده است. هم‌چنین روایات نقل شده از رجال‌الکشی که در بیان جریان‌ها و مذاهب مختلف به طور عام وارد شده‌اند و طُرُق علّامه به شیخ طوسی و شیخ صدوق، ابوعمروکشی و احمدبن عبّاس نجاشی آورده شده است (منهج‌المقال فی تحقیق احوال‌الرجال، ۱۴۲۲ ق: ۲۳/۱؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۴۱/۱۰).

استرآبادی هم‌چنین در «تلخیص‌المقال فی معرفه‌الرجال» که به رجال‌الوسیط نیز معروف است، کل کتاب را جامع‌الروایات نقل کرده (جامع‌الروایات، ۱۴۰۳ ق: ۵)، در خاتمه مباحثی هم‌چون: مذمومان در نزد شیخ طوسی؛ صحّت طریق شیخ طوسی و شیخ صدوق در مشیخه کتاب‌های التهذیب، الاستبصار و کتاب من لایحضره‌الفقیه؛ طُرُق علّامه حلّی به شیخ طوسی، شیخ صدوق، ابوعمروکشی و احمدبن عبّاس نجاشی را آورده است (مصنّفی‌المقال، ۴۳۰). محقّق تهرانی از این کتاب با عناوین تلخیص‌الاقوال فی معرفه‌الرجال (۱۴۰۸ ق: ۴۲۰/۴) و الرجال‌الوسیط (همان: ۱۵۸/۱) یاد نموده است.

محمدبن حسن بن زین‌الدین عاملی (محمد سبط) (۹۸۰-۱۰۳۰ ق) مؤلف کتاب «إستقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار» است. این کتاب، در شرح الاستبصار شیخ طوسی نوشته شده است (إستقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار، ۱۴۱۹ ق: ۱۱ و ۲۸؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۸۷/۱۳).

محمد داوود، علامی (زنده در ۱۰۳۴ ق) مؤلف کتاب رجالی «المجموعه الرجالیه» است. این کتاب در قسمت اول مشتمل بر کتاب الفهرست شیخ طوسی و ایضاح الاشتباه علامه حلی می‌باشد. آقابزرگ نسخه‌ای از این کتاب را دیده و در الذریعه از آن با عنوان رجال‌الشیخ داوود العلامی (طبقات أعلام‌الشیعه، بی‌تا: ۲۰۸/۵؛ الذریعه، ۱۴۸۰ ق: ۱۱۵/۱۰) یاد می‌کند.

میرمحمدباقر استرآبادی (میرداماد) (م ۱۰۴۱ ق) مؤلف کتاب رجالی «التعلیقہ علی اختیار معرفه‌الرجال» است. این کتاب در الذریعه با عنوان حاشیه علی رجال‌النجاشی (۱۴۰۸ ق: ۸۷/۶) و در مصفی‌المقال با عنوان الحواشی علی اختیارالرجال (التعلیقہ علی اختیار معرفه‌الرجال، ۱۴۰۴ ق: ۲؛ مصفی‌المقال، ۱۳۷۸ ق: ۹) فهرست شده است.

سید میرمصطفی حسینی تفرشی (زنده در ۱۰۴۴ ق)، نویسنده «نقدالرجال» است. این کتاب، مشتمل بر فهرستی از اسامی ۶۶۰۴ نفر از رجال است که بر اساس ترتیب حروف الفبا تنظیم شده و در خاتمه چند فایده رجالی آمده که یکی از آن‌ها شرح مشیخه شیخ طوسی و شیخ صدوق می‌باشد (نقدالرجال، ۱۳۷۷ ش: ۳۲۹/۵ و ۴۲۵؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۵۱/۱۰ و ۱۰۱).

«رجال‌الشیخ عبداللطیف جامعی» نوشته عبداللطیف جامعی حویزی (م ۱۰۵۰ ق) است. ترتیب کتاب به سبک منهج‌المقال معروف به رجال‌الکبیر تألیف شده و مؤلف در بیان توثیقات و شرح حال‌ها و نیز در مراجعه به اسناد، به کتب اربعه رجالی امامیه-رجال‌نجاشی، رجال‌شیخ، اختیار معرفه‌الرجال و خلاصه‌الاقوال علامه حلی- اکتفا نموده است. گویا مؤلف، این کتاب پرفایده و کم حجم را به‌عنوان مقدمه کتاب جامع‌الخبار

فی ایضاح الاستبصار نوشته است (سفینه البحار، ۱۴۱۴ ق: ۳۸/۶؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۵/۱۴۹).

احمد بن عبدالرضا بصری (۱۰۲۰-۱۰۸۵ ق)، در کتاب خویش تحت عنوان «فائق المقال فی الحدیث و الرجال» گذشته از بهره برداری بسیار از مباحث شیخ دو مبحث مستقل را به مباحث رجالی شیخ اختصاص داده است؛ در فصل اول از القسم الثانی تحت عنوان «باب طرق الشیخ ابوجعفر الطوسی» (فائق المقال فی الحدیث و الرجال، ۱۳۸۰ ش: ۱۹۶) و در فایده دوم با عنوان «المذمومین بروایة الشیخ الطوسی» (همان، ۳۵۱).
فخرالدین طریحی (۹۷۹ - ۱۰۸۵ ق) نویسنده «جامع المقال فیما یتعلق بأحوال الحدیث و الرجال»، در ضمن کتاب ارزشمند خود به مشیخه تهذیب و استبصار پرداخته (جامع المقال فیما یتعلق بأحوال الحدیث و الرجال، ۱۳۴۲ ق: ۱۸۱) و نیز گزارشی از محتوی این دو اثر شیخ را ارائه می‌دهد. (همان، ۱۹۲-۱۹۸)

حمیده بنت محمد شریف رؤیدشتی (م ۱۰۸۷ ق) بر الاستبصار شیخ تحت عنوان «حاشیة علی الاستبصار» تعلیقه ارزشمندی دارد (سفینه البحار، ۱۴۱۴ ق: ۳۴۱/۲؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۱۴/۱۰).

فرج‌الله بن محمد حویزی (۱۰۳۱-۱۱۰۰ ق) نویسنده «ایجاز المقال فی معرفة الرجال» این کتاب را، در چهار جلد تألیف کرده است، اما اکنون تنها جلدهای سوم و چهارم در دسترس قرار دارند. مؤلف در خاتمه با بهره‌گیری از کتب فهرست نجاشی و طوسی فهرستی از مولفان شیعه تهیه کرده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۴۰/۱۰)، در این کتاب کتب رجالی بسیاری فهرست شده است (فوائد الرجالیه، ۱۳۶۳ ش: ۲۳۵/۲؛ عدۀ الرجال، ۱۴۱۵ ق: ۴۸۴/۲).

محمد اردبیلی (م ۱۱۰۱ ق) مؤلف «تصحیح الأسانید» در این کتاب مؤلف اقدام به تصحیح اکثر اسناد شیخ طوسی در کتاب‌التهذیب و الاستبصار نموده است؛ ایشان بدین ترتیب اعتبار ۵۰۰ طریق از طرق شیخ را احراز نموده است. امروزه این کتاب در

دسترس نیست (کلیات فی علم الرجال، ۱۴۱۰ ق: ۳۹۵)، لکن مؤلف مقدمه و مختصری از آن را در جامع الروات آمده است (جامع الروات، ۱۴۰۳ ق: ۴۳۷/۲-۵۹۲).

و نیز جامع الروات از تألیفات اردبیلی است. وی در بخش خاتمه اکثر مطالب را از شرح مشیخه صدوق و مشیخه طوسی اخذ کرده است. این کتاب در مصفی المقال با عنوان تمییزالمشترکات ثبت شده است (جامع الروات، ۱۴۱۳ ق، ۴؛ مصفی المقال، ۱۳۷۸ ق: ۴۲۹).

محمّدبن حسن حرّ عاملی (۱۰۳۳-۱۱۰۴ ق) مؤلف «تفصیل وسائل الشیعه» است. این کتاب در واقع همان خاتمه وسایل الشیعه است و به صورت مستقل نیز چاپ شده؛ آقا بزرگ در الذریعه با عنوان رجال الشیخ حرعاملی این کتاب را فهرست کرده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۴۴/۱۰). در فایده آخر این کتاب بررسی طُرُق و مشیخه شیخ طوسی در التهذیب و الاستبصار از مباحث مهم آن می باشد (تفصیل وسائل الشیعه، ۱۴۱۶ ق: ۱۲۷).

علی بن حسن (زنده در ۱۱۱۰ ق) مؤلف کتاب رجالی «شرح مشیخه شیخ الطائفه و الشیخ الصدوق» در این اثر شرح حال روات موجود در مشیخه های دو کتاب رجالی فقیه شیخ صدوق و تهذیب شیخ طوسی را بیان نموده است (معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیت، ۱۳۷۱ ش: ۲۷۶/۱۱؛ مصفی المقال، ۱۳۷۸ ق: ۲۷۴؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۶۷/۱۴).

علی بن عبدالله اصبعی (۱۰۷۲-۱۱۲۷ ق) کتاب «ترتیب الفهرست للشیخ الطوسی» را تألیف کرده است. (معجم ما عن الرسول و اهل بیت، ۱۳۷۱ ش: ۳۲۳/۱۰؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۶۶/۴ و ۱۳۶/۱۰، مأخذشناسی، ۱۳۸۱ ش: ۱۳۲).

«معراج اهل الکمال الی معرفه الرجال» شرحی بر الفهرست شیخ است که راویان کتاب فهرست در این کتاب ترتیب الفبائی دارد، این کتاب را سلیمان بن عبدالله بحرانی (م ۱۱۲۱ ق) تألیف کرده است (معراج اهل الکمال الی معرفه الرجال، ۱۴۱۲ ق: ۴۸-۵۰؛ سماءالمقال، ۱۴۱۹ ق: ۱۳۱)؛ لکن این کتاب به اتمام نرسید.

(ج) قرن سیزده تا چهارده

سیدحسین حسینی قزوینی (م ۱۲۰۸ ق) مؤلف «الفوائدالرجالیة» است. این کتاب، در بردارنده چند فایده رجالی است و مؤلف آن را به‌عنوان مقدمه‌ای بر کتاب فقهی معارج الأحکام فی شرح شرایع الإسلام، تألیف نموده است. مباحثی در کتاب آمده و مبحث ششم کتاب شامل طُرُق کلینی، شیخ صدوق و شیخ طوسی به‌همراه بعضی از اجازات. لازم به ذکر است که به دلیل مشوش بوده کتاب، همه این کتاب چاپ نشده تنها مباحث اول، چهارم، پنجم و ششم استخراج شده است. آقابزرگ کتاب مذکور را در الذریعه با عنوان رجال السید حسین (۱۴۰۸ ق: ۱۰ / ۱۱۱) و در مصفی‌المقال با عنوان المشتراکات (۱۳۷۸ ق: ۱۴۰) آورده است.

سید محمدمهدی بحرالعلوم طباطبایی (۱۱۵۵-۱۲۱۲ ق) مؤلف کتاب «رجال‌السیدبحرالعلوم، المعروف بالفوائدالرجالیة» در بخش فوائد رجالی بحث شیوه شناسی فهرست شیخ از مباحث مهم کتاب می‌باشد (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۰ / ۱۴۵)، در الذریعه با عنوان الفوائدالرجالیه نیز فهرست شده است (همان: ۱۶ / ۳۳۹).

مازندرانی حایری، ابوعلی محمدبن اسماعیل (۱۱۵۹-۱۲۱۶ ق) مؤلف کتاب رجالی «منتهی‌المقال فی أحوال‌الرجال» (رجال‌أبی‌علی)، دارای مقدمه و متن و خاتمه است که خاتمه پنج فایده دارد که پنجمین آن‌ها طریق و مشیخه شیخ طوسی در کتاب‌های التهذیب و الاستبصار است. این اثر به رجال ابوعلی نیز معروف است و شرح‌های زیادی دارد (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۲۳ / ۱۳). در الذریعه علاوه بر عنوان منتهی‌المقال با عناوین رجال‌الشیخ‌أبی‌علی (همان: ۱۰ / ۹۳) و رجال‌الشیخ‌أبی‌علی‌محمد (همان: ۱۰ / ۱۴۳) نیز ثبت شده است.

حسینی اعرجی، سید محسن‌بن حسن (۱۱۳۰-۱۲۲۷ ق) مؤلف «عدّة‌الرجال» (فوائدالرجالیه، ۱۴۲۴ ق: ۲۵۸) است. در الذریعه غیر از عنوان عدّة‌الرجال (۱۴۰۸ ق: ۲۲۹ / ۱۵) با عنوان رجال‌الکاظمی (۱۴۱۵ ق: ۱۰ / ۱۴۱) و رجال‌السید محسن اعرجی (همان: ۱۰ / ۱۴۲) نیز فهرست شده است. مؤلف، این کتاب را به‌منظور آموزش مباحث رجالی به‌فرزند خود، تألیف می‌نماید اما زمانی که فایده دوازدهم به اتمام رسیده

فرزندش فوت می‌کند. وی پس مدتی تعلل شش فایده رجالی دیگر به آن می‌افزاید. مؤلف در فایده ششم به مشیخه شیخ طوسی را مورد بررسی قرار داده است (عدة الرجال، ۱۴۱۵ ق: ۲/۲۱۴).

سیدعبدالله کبیر عاملی اصفهانی (۱۱۶۵-۱۲۴۳ ق) در کتاب «شرح مشیخه التهذیب» خود نقل قول‌های زیادی را از استاد خود، وحید بهبهانی است آورده است (معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیت، ۱۳۷۱ ش: ۱۱/۲۷۵؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۰/۱۲۷؛ مأخذشناسی رجال شیعه، ۱۳۷۱ ش: ۱۵۷).

سیدمحمد مهدی بن حسن موسوی خوانساری (م ۱۲۴۶ ق) در کتاب رجالی خود، تحت عنوان «رساله فی أحوال أبی بصیر» در صدد تمییز روایتی است که با این کنیه ضبط شده‌اند وی در فصل چهارم این کتاب رأی شیخ را درباره لیث بن بختری می‌آورد (مصنفی المقال، ۱۳۷۸ ق: ۴۶۹؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۰/۱۵۳ و ۴/۱۴۸؛ أعیان الشیعه، ۱۴۰۳: ۳۰/۸) فهرست کرده است.

محمدجعفر شریعتمدار استرآبادی (۱۱۹۸-۱۲۶۳ ق) مؤلف کتاب «شرح طرق الشیخ الطوسی» می‌باشد. وی نام روایت مشیخه التهذیب را به صورت الفبایی تنظیم کرده، و بعد از آوردن عبارت شیخ طوسی در مورد هر راوی به شرح و توضیح آن پرداخته است. آقابزرگ نام این کتاب را با عنوان شرح مشیخه التهذیب والاستبصار فهرست کرده است (فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیثی شیعه، ۱۳۸۲ ش: ۱/۳۳۹؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۴/۶۶).

مرتضی بن محمدامین انصاری (۱۲۱۴-۱۲۸۱ ق) مؤلف «رجال الشیخ مرتضی الأنصاری» مشتمل بر راویان ثقه و ممدوح است وی در انتها شرح تهذیب را بر کتاب افزوده است (فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیثی شیعه، ۱۳۸۲ ش، ۱/۵۰۲؛ الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۰/۱۵۰).

محمدعلی آل کشکول (ق ۱۳) «حدیقه‌النظار (الأنظار) فی مشیخه الفقیه و التهذیب و الاستبصار» را در تکمیل مشیخه‌های سه‌گانه تألیف کرده است. کتاب مذکور در فائده

پنجم از کتاب التنبیهات السنیه از مکتوبات مؤلف به‌عنوان کتابی مستقل آمده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۲/۲۸۳؛ مأخذ شناسی رجال شیعی، ۱۳۷۱ ش: ۱۷۸).

علی بن حسین خاقانی نجفی (م ۱۳۳۴ ق) مؤلف کتاب «رجال الخاقانی» است این کتاب توسط سید محمدصادق آل بحر العلوم تحقیق شده و شامل شانزده فایده می‌باشد و در فایده چهارم به اسناد تهذیب و استبصار می‌پردازد (رجال الخاقانی، ۱۳۶۲ ش: ۱۹۵).

کتاب جلاء الأبصار فی شرح الاستبصار، نوشته طفیلی، عبدالرضا (زنده ۱۳۰۵ ق) تصحیح و تعلیق: محمد طفیلی. این کتاب، در شرح روایات الاستبصار شیخ طوسی تألیف شده است؛ مؤلف تا آخر «کتاب الصوم» از الاستبصار را شرح نموده است. آقا بزرگ کتاب مذکور را با عنوان شرح الاستبصار فهرست کرده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۳/۸۴).

محمدحسن بار فروشی مازندرانی (م ۱۳۴۵ ق) کتاب رجالی «نتیجه‌المقال فی علم الرجال» را تألیف کرده، وی در باب دوم این کتاب به مشیخه شیخ طوسی می‌پردازد (نتیجه‌المقال، ۱۴۳۲ ق: ۱۰۵).

عبدالله مامقانی (۱۲۸۷-۱۳۵۱ ق) «تنقیح‌المقال فی أحوال الرجال» را که مشتمل بر مقدمه، متن و خاتمه است. در الذریعه با عنوان رجال‌الشیخ عبدالله (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۱۰/۲۷) و در المسلسلات فی الاجازات با همین نام یعنی تنقیح‌المقال فی علم‌الرجال فهرست شده است (المسلسلات فی الاجازات، ۱۴۱۶: ۲/۳۵۷). وی در مقام چهارم از مقدمه سی فایده رجالی آورده و در فایده هشتم (تنقیح‌المقال، ۱۴۳۱ ق: ۵۰۱)، تنافی موجود در کتاب رجال‌الطوسی در ذکر برخی از اسامی اصحاب ائمه علیهم‌السلام را در مقایسه ذکرشان در باب «من لم یروا عنهم» و نیز در فایده نهم تنافی موجود در همین کتاب که میان ذکر برخی از اسامی اصحاب ائمه علیهم‌السلام با امام دیگر؛ وجود دارد را پیش کشیده است (همان: ۵۱۷). در خاتمه کتاب ده فایده رجالی آورده و در فایده دوم به بررسی روش شیخ طوسی و طریق ایشان، مشایخ و شاگردان ایشان، و مراد شیخ از «عده» را مورد بحث قرار داده است (تنقیح‌المقال (رحلی)، بی‌تا: ۳/۸۴).

محمدابراهیم کلباسی اصفهانی (۱۲۴۷-۱۳۱۵ ق) مؤلف کتاب رجالی «الرسائل الرجالیه» است. این کتاب چهار جلدی مجموعه‌ایست از رساله‌های رجالی و مؤلف در آخرین رساله به لزوم نقد مشیخه پرداخته (رسائل الرجالیه، ۱۴۲۲ ق: ۱۲۷) و در اثناء این بحث به طور مستوفی اقوال شیخ را مورد نقد و بررسی قرار داده است (همان: ۱۷۵).

الموضحة تألیف شریعتمدار علی بن محمدجعفر استرآبادی (م ۱۳۱۵) است. مؤلف، این کتاب را در تصحیح اکثر اسناد تهذیب الأحکام و الاستبصار و برخی کتاب‌های دیگر، تألیف کرده است (الذریعه، ۱۴۰۸ ق: ۲۳/۲۶۸).

محمدعلی بروجردی (بعد ۱۳۲۸ ق)، کتاب رجالی «الخلف فی عدة السلف»، که منظومه‌ای در علم رجال است را تألیف کرده و در خاتمه باب اول کتاب به معرفی مشایخ شیخ طوسی می‌پردازد (موسوعة طبقات الفقهاء، ۱۴۲۰-۱۴۲۲: ۱۴/۱۳۱۰؛ الذریعه، ۱۴۹۸ ق: ۱۵/۲۲۷).

«سما المقال فی علم الرجال» نوشته؛ میرزا کمال‌الدین ابوالهدی کلباسی (م ۱۳۵۶ ق) است. در مقصد سوم از رکن اول به بیان احوالات و شرح حال شیخ طوسی پرداخته است (سما المقال، ۱۴۱۹ ق: ۱۰۱)؛ به طور کلی کتاب دارای دو رکن است و در رکن اول به شرح حال شش تن از رجالیون شهیر اختصاص دارد.

سیدحسین طباطبایی بروجردی (۱۲۹۲-۱۳۸۰ ق) موسوعة الرجالیه را در هفت جلد تألیف کرده که در جلد دوم ترتیب اسانیدالتهذیب در جلد ششم رجال اسانید؛ رجال کشی، فهرست الطوسی، فهرست نجاشی و در جلد هفتم رجال اسانیدالتهذیب را گنجانده است (المنهج الرجالی، ۱۳۸۰ ش: ۱۴۶). در همین موضوعات وی دو تألیف دیگر نیز دارد: «أسانید الاستبصار» و «اصلاح و مستدرک رجال الطوسی» (المسلسلات فی الاجازات، ۱۴۱۶ ق: ۲/۳۲۷).

سیدحسن موسوی آل خراسان نجفی (۱۳۲۶-۱۴ ق) مؤلف کتاب رجالی «شرح مشیخه الاستبصار». مؤلف در این شرح به بیان احوال راویانی که دارای «کتاب» یا «اصل» هستند و از کتاب یا اصل آن‌ها در الاستبصار روایت آورده شده و شیخ طوسی، طریق خود به

این اشخاص را در مشیخه ذکر نموده، و هم‌چنین در بیان شرح احوال کلیه راویانی که در طُرُق این مشایخ واقع شده‌اند پرداخته‌است (مأخذشناسی رجال شیعی،: ۲۴۲). و نیز «شرح مشیخه تهذیب الأحکام» مؤلف در این شرح به بیان احوال کلیه راویان صاحب کتاب و اصل‌اند و راویانی که در طریق شیخ طوسی در مشیخه تهذیب الأحکام وارد شده‌اند، پرداخته‌است.

سیدعلی ابوالحسن «الفوائد الرجالیة»؛ این کتاب همراه تألیف دیگری از مؤلف با عنوان الانتصار للنائینی منتشر شده است. مؤلف به مناسبت‌های مختلف از مباحث شیخ بهره می‌برد، خصوصاً در فایده شانزدهم (الفوائد الرجالیة، بی تا: ۱۷۳) به استظهارات بحرالعلوم از بیانات شیخ و نجاشی و در فایده ۲۴ به طرق شیخ طوسی می‌پردازد (الفوائد الرجالیة، بی تا: ۶۸، ۸۲، ۱۷۳، ۲۱۳-۲۱۵).

محمدصالح تبریزی مؤلف «بحوث فی مبانی علم الرجال»، در مدخل از اعتبار طرق شیخ در مشیخه سخن به میان آورده‌است (بحوث فی مبانی علم الرجال، ۱۴۲۹ ق: ۴۹) و در امر نهم خاتمه از فرق بین الفهرست و الرجال شیخ طوسی و رجال النجاشی بحث کرده‌است (بحوث فی مبانی علم الرجال، ۱۴۲۹ ق: ۳۱۸).

ابوطالب تجلیل تبریزی مؤلف «معجم الثقات و ترتیب الطبقات» است وی در متن کتاب به بیان اسناد محذوف در مشیخه‌التهذیب، الاستبصار و الفهرست پرداخته است (معجم الثقات، ۱۳۶۳ ش: ۳۸۷) آیت‌الله سبحانی آن را در کتاب «دور الشیعة فی الحدیث و الرجال نشأة و تطورا» فهرست کرده است (۱۳۸۹ ش: ۴۳۲).

علی اکبر ترابی و یحیی رهایی مؤلفان «الموسوعة الرجالیة المیسرة أو معجم رجال الوسائل» که مقدمه و اشراف بر تحقیق این کتاب بر عهده آیت‌الله جعفر سبحانی بوده‌است و در خاتمه، آیه‌الله سبحانی، طرق صاحبان اصول و کتب در سه کتاب فقیه، تهذیب و استبصار را بررسی می‌کند (الموسوعة الرجالیة المیسرة، ۱۳۸۱ ش: ۶۲۸).

عباس حاجیانی دشتی مؤلف «نخبة المقال فی تمییز الاسناد والرجال» است وی در مقدمه به بررسی بعضی از مصطلحات موجود در کتاب‌های شیخ طوسی و شرح طریق‌های

شیخ طوسی در مشیخه‌التهذیب، الاستبصار و الفهرست هم‌چنین به حجیت و عدم حجیت طریق‌های شیخ طوسی پرداخته‌است (نخبه‌المقال، بی تا: ۳-۱۸).

سیدعلی خامنه‌ای مؤلف کتاب «چهار کتاب اصلی علم رجال» است در این کتاب ارزشمند دو منبع رجالی اختیار معرفه‌الرجال و الفهرست شیخ طوسی بررسی شده‌اند، به این ترتیب که روش شیخ طوسی در این دو کتاب، مورد بحث قرار گرفته‌است و مصادر و منابع این دو کتاب، معرفی شده‌اند، کتاب مذکور در دسترس بوده و نیز در نرم افزار رجالی شیعه وجود دارد.

محمود ذریاب نجفی، کتاب رجالی «المعجم‌الموحد» را که مشتمل بر مجموعه اعلام رجال کتب شیخ، نجاشی و خلاصه‌الاقوال به رشته تحریر درآورده است. کتاب مذکور را نشر مجمع الفکرالاسلامی قم‌المقدسه، در محرم ۱۴۱۴ ق و در دو مجلد منتشر کرده است.

حسین راضی در کتاب «تاریخ علم رجال» ضمن بیان تاریخ علم رجال به بیان اهمیت نجاشی پرداخته است. کتاب مذکور شامل دو بخش بوده و بخش دوم کتاب که در راستای مأموریت اصلی کتاب بوده، به اثر و رأی نجاشی می‌پردازد؛ و اما در بخش اول، تاریخ علم رجال از قرن اول تا عصر شیخ بیان شده و بعد از پرداختن به آثار رجالی مشهور، اصول اربعه رجالی شیعه را بررسی کرده و به‌طور مبسوط به توصیف سه کتاب رجالی شیخ می‌پردازد. مؤلف کتاب را در ۲۵ رمضان ۱۴۱۷ ق در شهر احساء به اتمام رسانده و باز در ۱۴۲۱ ق مورد باز بینی قرار داده است (تاریخ علم رجال و اهمیت، ۱۴۲۱ ق: ۱۴۶).

کتاب «کلیات فی علم‌الرجال» در هشت فصل و یک خاتمه که مشتمل بر ۱۴ فایده است، ثمره تدریس و آراء رجالی آیت الله شیخ جعفر سبحانی (متولد ۱۳۰۸ ش) بوده و با محوریت جوامع رجالی اولیه شیعه شکل گرفته است. فصل سوم کتاب به بررسی مصادر اولیه پرداخته و به تبع آن سه کتاب رجالی شیخ مورد بحث واقع شده و نیز در فصل

هفتم به تصحیح اسانید شیخ می‌پردازد. کتاب مزبور را مدیریت حوزه علمیه قم چاپ نموده است (کلیات فی علم الرجال، ۱۴۱۰ ق: ۸ و ۹).

تعلیقات سیدموسی شبیری زنجانی بر آثار رجالی به صورت کتاب مدون در نیامده است، لکن به همت مرکز تحقیقات نور به همان شکل فیش‌برداری به چاپ رسیده است، در میان این مجموعه تعلیقات وی بر آثار رجالی شیخ نیز وجود دارد (تعلیقات رجالیه علی کتب‌الحديث، بی تا: ۵؛ تعلیقات آیت‌الله شبیری زنجانی بر اصحاب اجماع، بی تا، ۱/۱).

علی‌نمازی شاهرودی (۱۲۹۴-۱۳۶۴ ش)، مؤلف کتاب گران‌سنگ «مستدرک علم‌رجال‌الحديث» است. به‌وفور می‌توان منقولات شیخ را در این کتاب دید. وی در مورد صحت اخبار رجالی کتب اربعه شهادت دیگران را لازم دانسته ولی در مورد شیخ، شهادت دیگران را لازم ندانسته و در این خصوص می‌گوید: شهادت شیخ‌طوسی در کتاب فهرست خود با آن‌که الکافی أصح کتب اربعه است، کفایت می‌کند و محتاج به شهادت دیگران نیستیم و ما برای اتمام حجت و اثبات صحت کتب اربعه شهادت دیگران را نقل نمودیم و از بدیهیات است که این شهادت‌ها از شهادت ابن‌قولویه قمی در کامل‌الزیاره کم‌تر نیست بلکه دارای درجات بالاتر است (مستدرک علم رجال، ۱۴۱۲ ق: ۴۷).

نتیجه

شیخ طوسی، با تألیف سه کتاب رجالی - رجال الطوسی، الفهرست و اختیار معرفة الرجال - علاوه بر این که مهمترین سهم در جوامع رجالی شیعه را به خود اختصاص داده، موجب انتقال معارف رجالی متقدمین شیعه را به آیندگان فراهم کرده است. کتاب رجال الکشی نمونه و یادگاری از تالیفات حدیث محور دوره متقدمین بوده و شیخ طوسی با انتخاب و مورد نقد و بررسی قرار دادن آن و در نهایت املاء نمودن آن، موجب اکمال کتاب و اقبال بسیار زیاد رجالیون متأخر و بلاخره ابقاء این اثر ارزشمند به عنوان یکی از کتب اربعه رجالی شیعه گشته است. بررسی نشان داد که کتاب اختیار معرفة الرجال تألیف شیخ طوسی بوده و مشتمل بر آراء رجالی خود شیخ است با محوریت رجال کشی. ایفاء نقش بسیار حیاتی و مهم کتاب رجال الطوسی در نشان دادن طبقات روایان، و نیز نقش برجسته کتاب الفهرست در معرفی و فهرست کردن اسامی روایان و مؤلفین امامیه، از این سه اثر در کنار هم یک دائرةالمعارف رجالی واحد در راستای خدمت به معارف امامیه به وجود آورده است. سه کتاب رجالی شیخ در تمام مصادر رجالی شیعه به عنوان مصدر اولی موثق مورد استفاده قرار گرفته است. در این مقاله بیش از ۶۳ کتاب رجالی تحلیل و بررسی شد. به طور خلاصه می توان بازتاب نقش رجالی شیخ در این کتب را چنین گزارش داد: ۱. بررسی اسانید و طرق شیخ در ۲۳ کتاب آمده است. ۲. روش رجالی شیخ در ۳ کتاب بررسی شده است. ۳. آراء، آثار و روش شیخ در ۱۰ کتاب مورد بررسی، نقد و تحلیل قرار گرفته است. ۴. کتب رجال شیخ در ۱۰ مورد شرح شده و یا شرح بر کتب رجالی وی مورد تحلیل واقع شده است. ۵. در ۶ مورد خود اثر نقل شده است. ۶. در ۸ مورد به نحوی محتوی و یا ساختار الگو برداری شده است.

منابع

آقابزرگ، محمد محسن، الذریعه إلى تصانیف الشیعه، ۱۴۰۸، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
____، طبقات أعلام الشیعه، بی تا، قم، اسماعیلیان.

- _____ ، مصفّی المقال فی مصنّفی علم الرجال، ۱۳۷۸ ق، تحقیق: احمد منزوی، تهران، نشر عترة، دوم.
- _____ ، مصنفات شیعه (ترجمه و تلخیص)، محمد آصف. ۱۳۷۲-۱۳۷۳، مشهد مقدس، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- ابوالحسن، سیدعلی، الفوائدالرجالیه، بی تا، قم، ذوی القربی.
- اردبیلی، محمد، جامع الروات، ۱۴۰۳ ق، بیروت، دارالاضواء.
- اعرجی کاظمی، محسن بن حسن، عدةالرجال، ۱۴۱۵ ق، قم، اسماعیلیان.
- ابن حجر عسقلانی، احمد، لسانالمیزان، ۱۳۲۹ ق، رکن آباد دکن.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء، ۱۳۸۰ ق، نجف اشرف، المطبعة الحیدریه.
- ابن طاوس، علی، فرج المهموم، ۱۳۶۸ ق، قم، دارالذخائر.
- استرآبادی، محمد بن علی، منهج المقال فی تحقیق الرجال، ۱۴۲۲ ق، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- استرآبادی، محمدجعفر بن سیف الدین، لب اللباب فی علم الرجال، ۱۳۸۸ ش، تهران، اسوه.
- امین، محسن، و امین، حسن، أعیان الشیعة، ۱۴۰۳، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.
- بحرانی، سلیمان بن عبدالله، معراج اهل الكمال فی معرفة الرجال، ۱۴۱۲ ق، تحقیق: مهدی رجائی، بی جا، عبدالزهرا العوینانی.
- بحرالعلوم، سید محمد مهدی، فوائدالرجالیه، ۱۳۶۳ ش، تهران، مکتبه الصادق.
- بروجردی، حسین، رجال اسانید، ۱۴۱۳ ق، مشهد مقدس، بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- بصری، احمد بن عبد الرضا، فائق المقال فی الحدیث و الرجال، ۱۳۸۰ ش، قم، دارالحدیث.
- بهاء الدین نیلی، علی بن عبدالکریم، منتخب الانوار المزیئه، ۱۳۶۰ ش، قم، خیام.
- _____ ، سرور اهل الايمان فی علامات ظهور، قم، دلیل ما.
- بهبودی، محمدباقر، گزیده التهذیب، ۱۳۷۰ ش، تهران، انتشارات کویر.
- _____ ، اسماء مولفی الشیعه، ۱۳۹۱: حدیث پژوهی، ص ۱۸۹-۲۱۴، شماره ۱۲.
- _____ ، ۱۳۶۱ ش، معرفة الحدیث، تهران، انتشارات علمی فرهنگی.

- تبریزی، محمد صالح، بحوث فی مبانی علم الرجال، ۱۴۲۹ ق، قم، فدک.
- تفرشی، مصطفی، نقد الرجال، ۱۳۷۷ ش، قم، آل البيت لإحياء التراث
- تقی‌الدین حلی، حسن بن علی، کتاب الرجال (ابن داود)، ۱۳۹۲ ق، تحقیق محمد صادق آل بحر العلوم، قم، منشورات الشریف الرضی.
- ترابی، علی اکبر، الموسوعة المیسرة، ۱۳۸۱ ش، قم، موسسه الامام صادق علیه السلام، دوم.
- تجلیل تبریزی، ابوطالب، معجم الثقات، ۱۳۶۳ ش، قم، نشر اسلامی، چاپ دوم.
- جمال‌الدین، حسن بن زین‌الدین الشهید الثانی، التحریر الطاوسی، ۱۳۶۸ ش، قم، دار الذخائر.
- حاجیان‌دشتی، نخبه‌المقال، بی تا، قم، مکتبه المهر.
- حرعاملی، تفصیل وسایل الشیعه، ۱۴۱۶ ق، تحقیق حسینی جلالی، قم، آل البيت.
- حلی، حسن بن یوسف، ایضاح الاشتباه، ۱۴۱۱ ق، قم، موسسه نشر اسلامی.
- _____، خلاصه الاقوال، ۱۳۸۱ ش، مشهد، آستان قدس.
- _____، رجال العلامه، ۱۴۰۲ ق، قم، الشریف رضی، سوم.
- حموی شهاب‌الدین، معجم البلدان، ۱۳۹۹ ق، بیروت.
- جلالی، محمدرضا، المنهج الرجال، ۱۳۸۰ ش، قم، بوستان کتاب، چاپ دوم.
- خاقانی، علی بن الحسین، رجال الخاقانی، ۱۳۶۲ ش، تحقیق: محمد صادق بحر العلوم، قم، مکتب الإعلام الاسلامی.
- خواجوی، محمد اسماعیل، اربعون حدیثا، ۱۴۱۲ ق، اصفهان، تحقیق سید مهدی رجائی، مکتب آیه الله صدر خادمی.
- جزائری، عبدالنبی، حاوی الأقوال فی معرفة الرجال، ۱۴۱۸ ق، قم، ریاض الناصری.
- خوئی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، ۱۴۱۳ ه، بی تا، چاپ ۵،
- ذهبی، محمد، سیر اعلام النبلاء، ۱۴۰۵ ق، بیروت.
- راضی، حسین، ۱۴۲۱ ق، تاریخ علم الرجال و اهمیت رجال النجاشی، بیروت، مؤسسه البلاغ
- رحمان ستایش، محمد کاظم، آشنائی با کتب رجالی شیعه، ۱۳۸۵ ش، تهران، سمت، چاپ اول.

- ____، بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ۱۳۸۳ ش، قم، دارالحدیث.
- رفاعی، عبد الجبار. ۱۳۷۱-۱۳۷۴، معجم ما کتب عن الرسول و أهل البيت (صلوات الله علیهم)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات.
- زین الدین، حسن، تحریر الطاووسی، ۱۴۱۱ ق، تحقیق: فاضل الجواهری، قم، مکتبه آیت الله مرعشی نجفی
- سبحانی، جعفر (بإشرافه) و لجنة التحقیق، موسوعه طبقات الفقهاء، ۱۴۲۰-۱۴۲۲، بیروت، دارالأضواء.
- ____، کلیات فی علم الرجال، ۱۴۱۰ ق، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه چاپ ۲.
- سپهر، محمد تقی، ناسخ التواریخ، ۱۴۲۷ ق، مترجم: علی اشرف، قم، مدین.
- شهیدثانی، زین الدین بن علی، الدرايه، بی تا، قم، منشورات مکتبه المفید.
- شبییری زنجانی، سید موسی، ۱۳۶۴ ق: ابوالعباس نجاشی و عصر وی، نور علم، شماره ۱۲، ص ۴-۲۵.
- ____، تعلیقات الرجالیه علی کتب الفهرست، بی تا، مرکز تحقیقات کامپیوتری نور.
- ____، سیدموسی، تعلیقات آیت الله شبیری بر اصحاب الاجماع، بی تا، مرکز تحقیقات کامپیوتری نور.
- شوشتری، محمد تقی، عبدالله، قاموس الرجال، ۱۴۱۰ ه، قم، مؤسسه النشر الاسلامی
- شیخ کبیر، محمدحسن، نتیجه‌المقال، ۱۴۳۲ ق، قم، دلیل ما.
- صفدی، صلاح الدین خلیل بن ایبک، الوافی بالوفیات، ۱۳۸۱ ق، هلموت رویتر، دارالنشر فرانس شنایر چ ۳.
- طبرسی، مجمع البیان، بی تا، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد.
- طریحی، فخرالدین، جامع‌المقال فی ما یتعلق فی احوال‌الحدث و الرجال، ۱۴۳۲ ق، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی.
- طوسی، محمدحسن، عدّه الاصول، ۱۴۰۳ ق، تحقیق محمد مهدی تجف، قم، مؤسسه آل البيت.

- _____ ، تهذیب الاحکام، ۱۳۴۶ ش، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- _____ ، استبصار، ۱۴۰۶ ق، بیروت، دارالاضواء.
- _____ ، رجال الطوسی، ۱۳۷۳ ش، قم، جامعه مدرسین، چاپ ۳.
- _____ ، اختیار معرفة الرجال، ۱۴۰۹ ق، محقق: مصطفوی، مشهد، نشر،
- _____ ، الفهرست، تحقیق سید عبد العزیز طباطبائی، ۱۴۲۰ ه، قم، نشر طباطبائی.
- _____ ، الجمل و العقود فی العبادات، ۱۳۸۷ ق، تصحیح و ترجمه واعظزاده خراسانی، مشهد.
- _____ ، ثلاثیان، رسول، مأخذ شناسی رجالی شیعی، ۱۳۸۱ ش، قم، دارالحدیث.
- _____ ، صدرائی خوئی، علی، فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیثی شیعه، ۱۳۸۲ ش، قم، دارالحدیث
- _____ ، عاملی، حسن بن زین‌الدین، معالم‌الدین و ملاذالمجتهدین، بی‌تا، سید منذر حکیم، مؤسسه الفقه للطباعة و النشر.
- _____ ، عاملی، محمد بن حسن، استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار، ۱۴۱۹ ق، قم، آل‌الایت لإحياء التراث.
- _____ ، علیاری، علی بن عبدالله، بهجة الآمال فی شرح زبدة المقال، ۱۴۱۲ ق، تهران، بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانپور، چاپ دوم.
- _____ ، فضلی، عبدالهادی، اصول علم الرجال، ۱۴۱۶ ق، بیروت، ط ۲، ام القراء.
- _____ ، قائدان، اصغر؛ ادهم، راضیه، جایگاه راویان در رجال شیخ طوسی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال چهارم، ش ۱۱، ۱۳۹۲.
- _____ ، قهپائی، عنایت الله، مجمع الرجال، ۱۳۶۳ ش، قم، اسماعیلیان.
- _____ ، قمی، عباس، سقینه البحار، ۱۴۱۴ ق، قم، اسوه.
- _____ ، کچوری شیرازی، محمد مهدی، ۱۴۲۴ ق، فوائد الرجالیه، محقق: رحمان ستایش، قم، دارالحدیث.
- _____ ، کنی تهرانی، علی، توضیح المقال فی علم الرجال، ۱۴۲۱ ق، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر قم،

- کلباسی، أبوالهدی، ۱۴۱۹ ق، سماءالمقال فی علم الرجال، حسینی قزوینی، قم، دارالحدیث.
- کلباسی، محمدبن ابراهیم، رسائل الرجالیه، ۱۴۲۲ ق، قم، دارالحدیث.
- مامقانی، عبدالله، تنقیحالمقال فی علم الرجال، ۱۴۳۱ ق، قم، احیاءالتراث.
- ، تنقیحالمقال فی علم الرجال (رحلی)، بی تا، بی نا.
- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ۱۳۹۱ ق، بی جا، چاپ اسلامیة کتابچی.
- مرعشی نجفی، المسلسلات فی الاجازات، ۱۴۱۶ ق، قم، مکتبه آیةالله مرعشی نجفی.
- معارف، مجید، مقایسه رجالی دیدگاههای نجاشی و شیخ طوسی، ۱۳۷۶ ش، مقالات و بررسیها، ش ۶۲، ص ۳۹-۵۸.
- معارف، مجید، پژوهشی در تاریخ شیعه، ۱۳۷۴ ش، تهران، مؤسسه فرهنگی هنری ضریح، چاپ اول.
- محسنی، محمد آصف، بحوث فی علم الرجال، ۱۴۳۲ ق، دوم، مرکز المصطفی (ص) العالمی للترجمه و النشر قم.
- منتجب الدین، علی بن عبیدالله، الفهرست (رازی)، کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، قم، ۱۳۶۶ ش.
- قائدان، اصغر؛ ادهم، راضیه، «جایگاه راویان در رجال شیخ طوسی»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال چهارم، ش ۱۱، ۱۳۹۲.
- نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، ۱۳۶۵ ش، دوم، قم، مؤسسه النشرالاسلامی، جماعه المدرسین فی الحوزه العلمیه.
- نمازی شاهرودی، علی، مستدرک رجال الحدیث، ۱۴۱۲ ق، تهران، ابن المؤلف.
- نوری، میرزا حسن، خاتمه المستدرک الوسائل، ۱۴۲۹ ق، لبنان، آل البيت لإحياء التراث، اول.
- نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط الوسائل، ۱۴۴۹ ق، قم، آل البيت لإحياء التراث.